

**ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ**

Проаналізовані еколого-економічні проблеми сільськогосподарського землекористування результаті у проведенні земельної реформи в Україні за 1991–2011 рр. Обґрунтовано причини незадовільного використання земельних ресурсів у сільському господарстві України і запропоновано шляхи формування збалансованого сільськогосподарського землекористування. На основі даних моніторингових досліджень проаналізовано динаміку вмісту гумусу в ґрунтах України при їх довготривалому використанні у сільськогосподарському виробництві.

Постановка проблеми

Сучасні еколого-економічні проблеми України представляють серйозну перешкоду для подальшого економічного розвитку держави. Характерними особливостями сучасного етапу людства є швидке та виснажливе використання непоновлюваних видів природних ресурсів і експлуатація відновлюваних ресурсів зі швидкістю, що перевищує можливості їх відновлення. Не виключенням стало і використання земельних ресурсів у сільському господарстві. Основною причиною виникнення ряду проблем у системі сільськогосподарського землекористування є трансформація земельних відносин України до ринкового типу без сформованих ефективних механізмів реформування.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Дослідженню проблем сільськогосподарського землекористування присвячені праці відомих українських вчених-економістів. Великий внесок у розвиток теоретико-методологічних досліджень і розробку практичних рекомендацій з питань формування землекористування внесли І.К. Бистряков, Д.С. Добряк, Л.Я. Новаковський, М.Г. Ступінь, М.К. Шикула. Висвітлення проблем використання та охорони сільськогосподарських земель знайшло відображення у працях А.М. Третяка, М.М. Федорова, О.В. Лазаревої та інших авторів. Проблеми реформування земельних відносин з урахуванням еколого-економічних критеріїв у своїх публікаціях досліджують відомі вітчизняні вчені: В.М. Будзяк, В.П. Галушко, Г.Д. Гуцуляк, Б.М. Данилишин, М.А. Хвесик та інші. Однак, коло зазначених вище питань досить широке і потребує більш прикладних наукових обґрунтувань.

Метою статті є аналіз і обґрунтування еколого-економічних проблем сільськогосподарського землекористування у результаті проведення земельної реформи в Україні.

Об'єкти та методика досліджень

Об'єктом дослідження є процес формування сільськогосподарського землекористування в Україні. Методичною базою дослідження стали загальнонаукові економічні методи, в тому числі такі, як статистико-економічний (для дослідження сучасного стану й аналізу тенденцій використання земельних ресурсів), метод кореляційно-регресійного аналізу (для визначення залежності вмісту гумусу від обсягів внесення органічних добрив), експериментальний (для розробки заходів щодо формування збалансованого сільськогосподарського землекористування) тощо.

Результати досліджень

Акцентування державної політики в аграрній сфері на прискореній і недостатньо вмотивованій приватизації землі та майна викликало руйнування крупного товарного сільськогосподарського виробництва, проте не було ефективним в утворенні новітніх продуктивних виробничих форм. За 20 років земельної реформи в Україні на 8,6 млн га скоротилися площі сільськогосподарських угідь, які використовувалися у сільськогосподарському виробництві. Відбулося неприпустиме подрібнення структури аграрного виробництва. Внаслідок блокування ринку приватних сільськогосподарських угідь посилюється тенденція створення незбалансованих за розмірами землекористувань аграрних господарств [10, с. 8].

З прийняттям Верховною Радою УРСР 18.12.1990 р. Постанови «Про земельну реформу» [5], було розпочато реформування земельних відносин і становлення ринкових відносин на селі. На основі нормативних актів у 1992–1995 рр. було реалізовано низку організаційних заходів щодо реформування системи земельних відносин (роздержавлення земель; приватизація земель шляхом передачі їх у колективну і приватну власність; грошова оцінка сільськогосподарських угідь; формування ринку земель та його інфраструктури і т. д.). Але при цьому не було проведено еколого-економічного обґрунтування перерозподілу земельно-територіальних ресурсів в країні на базі відповідних прогнозних розробок. Недосконала практика реформування поглибила екологічну незбалансованість земельного фонду, викликала зниження ефективності використання та охорони земель, здатності природного відновлення родючості ґрунтів. Ринковий обіг приватизованих земельних ділянок економічно та інфраструктурно не був підготовлений.

Нові організаційні форми господарювання на селі створювалися переважно у 2000 р. на значно послабленій виробничій базі, без державної фінансової підтримки, іпотечного кредитування, інфраструктури аграрного ринку. При зміні

організаційної структури не ставилися завдання зберегти існуючу концентрацію аграрного виробництва та здійснити в необхідних випадках заходи із консолідації земель. Одним із завдань земельної реформи було становлення приватного власника, господаря на землі. Станом на 01.01.2012 р. у приватній власності перебувало близько 74% сільськогосподарських угідь (табл. 1).

Таблиця 1. Структура земельного фонду України за формами власності (станом на 01.01.2012 г.), тис. га

Форми власності	Земельний фонд		Сільськогосподарські угіддя			
			всього		в т. ч. рілля	
	тис. га	% до підсумку	тис. га	% до підсумку	тис. га	% до підсумку
Приватна	31221,0	51,73	30818,6	74,16	27167,0	83,59
Державна	29071,3	48,17	10717,4	25,79	5319,7	16,37
Колективна	62,6	0,10	21,6	0,05	11,8	0,04
Всього	60354,9	100,0	41557,6	100,0	32498,5	100,0

Джерело: розраховано за даними Державного агентства земельних ресурсів України [1].

У складі земель України з 60,3 млн га майже 68,9% (41,6 млн га) займають сільськогосподарські землі. Розораність сільськогосподарських земель є найвищою у світі. Вона досягає 78,2% в середньому по Україні. Однак, у процесі реформування земельних відносин відбулося значне скорочення площі сільськогосподарських угідь, в т.ч. ріллі. Якщо у 1990 р. в аграрному виробництві використовувалося 38,7 млн га сільськогосподарських угідь (92% їх загальної площі), то в 2011 р. – 30 млн га (72% їх загальної площі) [6, с. 14].

У результаті проведення земельної реформи в Україні виникла низка нових агровиробничих формувань ринкового типу. Зі зміною форм господарювання змінилися межі землекористування, розміри земельних ділянок, що призводить до труднощів у їх збалансованій обробці і здійсненні заходів щодо їх охорони. Зокрема, у зв'язку зі створення великої кількості фермерських господарств, відбулося значне подрібнення земельних ділянок, що, у свою чергу, призводить до надмірної парцеляції земель. Сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам збалансованого природокористування, адже порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафту [2, с. 63]. Так, зменшилися площі умовно стабільних угідь: площі перелогів на 109,1 тис. га, сіножатей – на 18,3 тис. га, пасовищ – на 39,4 тис. га, багаторічних насаджень – на 4 тис. га (табл. 2). При цьому, відбулося збільшення площі ріллі на 24,6 тис. га, що не сприяє екологічній стабілізації земельної території України. Проте, варто відзначити позитивну тенденцію до збільшення площі лісів.

Таблиця 2. Зміни в структурі земельних угідь України, тис. га

Види угідь	2006 р.	% до загальної площі	2011 р.	% до загальної площі	2011 р. до 2006 р., +/-
Сільськогосподарські землі	42942,6	71,15	42791,8	70,90	-150,8
у тому числі сільськогосподарські угіддя	41722,2	69,13	41576	68,89	-146,2
з них: <i>рілля</i>	32451,9	53,77	32476,5	53,81	24,6
<i>перелоги</i>	419,3	0,69	310,2	0,51	-109,1
<i>багаторічні насадження</i>	900,5	1,49	896,5	1,49	-4,0
<i>сіножаті</i>	2429,2	4,02	2410,9	3,99	-18,3
<i>пасовища</i>	5521,3	9,15	5481,9	9,08	-39,4
інші сільськогосподарські землі	1220,4	2,02	1215,8	2,01	-4,6
Ліси та інші лісовкриті площі	10503,7	17,40	10601,1	17,56	97,4
у тому числі:					
<i>вкриті лісовою рослинністю</i>	9645,4	15,98	9677,2	16,03	31,8
<i>не вкриті лісовою рослинністю</i>	190,1	0,31	205,3	0,34	15,2
<i>інші лісові землі</i>	309,1	0,51	315,2	0,52	6,1
<i>чагарники</i>	359,1	0,59	403,4	0,67	44,3
Забудовані землі	2467,5	4,09	2512,5	4,16	45,0
Відкриті заболочені землі	966,0	1,60	979,9	1,62	13,9
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	17,6	0,03	17,7	0,03	0,1
Відкриті землі без рослинного покриву	1040,5	1,72	1028,3	1,70	-12,2
Всього земель (суша)	57937,9	96,00	57931,3	95,98	-6,6
Води (території, що вкриті поверхневими водами)	2416,9	4,00	2423,5	4,02	6,6
Разом (територія)	60354,8	100,0	60354,8	100,0	0

Джерело: за даними Державного агентства земельних ресурсів України [1].

Екологічний стан земель сільськогосподарського призначення в останні десятиліття істотно погіршився і набув загрозливого характеру. В Україні водної та вітрової ерозії зазнало понад 14,9 млн га сільськогосподарських угідь (35,2 % їх загальної площі). Виникли серйозні проблеми з поповненням біоенергетичного потенціалу ґрунтів. Сумарні втрати гумусу через мінералізацію та ерозію ґрунтів щороку становлять 32–33 млн тонн, що еквівалентно 320–330 млн тонн органічних добрив, а еколого-економічні збитки через ерозію перевищують 9,1 млрд грн. [3, с. 184].

Дегуміфікація – один з небезпечних деградаційних процесів ґрунтів, внаслідок якого знижується родючість ґрунтів. За результатами агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель протягом 1986–2010 рр. вміст гумусу в ґрунтах зменшився в середньому на 20 % [8]. Зниження родючості земель і їх меліоративна невідповідність, величезні масштаби й інтенсивність деградації ґрунтів обумовлюють щорічно недобір 10–12 млн тонн сільськогосподарської продукції у перерахунку на зерно [4, с. 106]. Внаслідок порушення науково обґрунтованих систем ведення землеробства природна родючість сільськогосподарських угідь знижується. Майже на всіх землях

спостерігається зниження вмісту гумусу в ґрунтах. В цілому по Україні баланс гумусу негативний і середньорічні втрати гумусу складають 0,6–0,7 т/га.

Однією з основних причин зменшення вмісту гумусу є зменшення внесення обсягів органічних добрив при інтенсивних технологіях сільськогосподарського виробництва. Занепокоєння викликає позитивна тенденція збільшення обсягів внесення мінеральних добрив з 2000 року при зниженні обсягів органічних добрив (табл. 3).

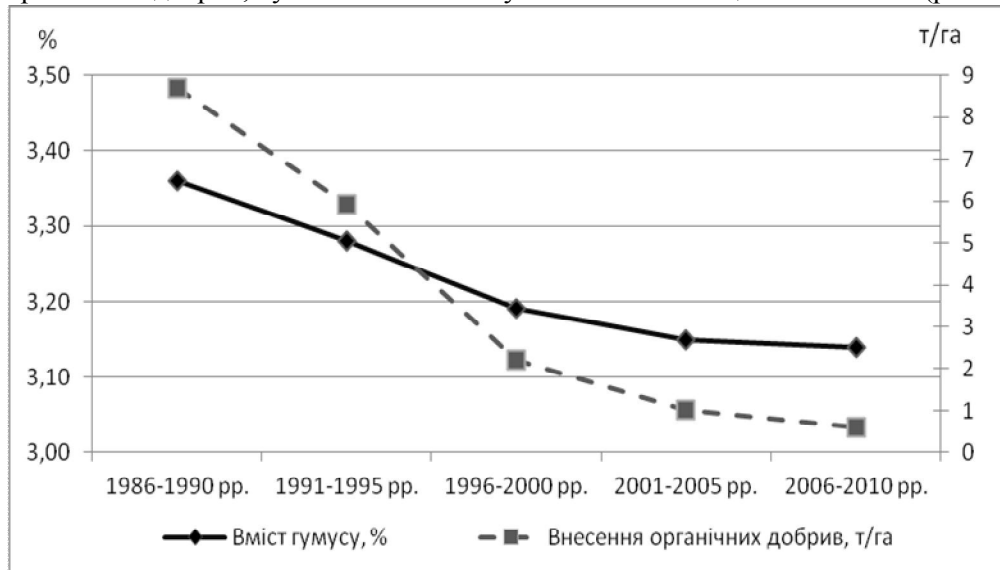
Таблиця 3. Динаміка внесення мінеральних, органічних добрив та хімічних меліорантів в Україні

Показники	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2011 р. у % до 1990 р.
Внесення мінеральних добрив всього, тис. тонн	4242,0	279,0	557,9	1060,6	1263,3	29,8
<i>в т. ч. на 1 га, кг</i>	141,0	13,0	32,0	58,0	68,0	48,9
Внесення органічних добрив – всього млн тонн	257,0	28,4	13,2	9,9	9,8	3,8
<i>в т. ч. на 1 га, тонн</i>	8,6	1,3	0,8	0,5	0,5	5,8
Вапнування: – всього тис. га	1439,0	24,0	41,7	73,2	78,3	5,4
– всього тис. тонн	7627,0	169,7	243,1	340,8	340,0	4,5
Гіпсування: – всього тис. га	305,0	5,0	2,7	4,4	7,2	2,4
– всього тис. тонн	1341,0	27,0	12,1	23,4	19,9	1,5

Джерело: [3].

Аналіз сучасного стану ґрунтів свідчить, що фактичний вміст гумусу в них нижчий від оптимальних показників. Доведено, що за 15–20 років використання ріллі без добрив і травосіяння вміст гумусу зменшується на 35–40 %, тоді як на виробництво 1 т зерна озимої пшениці витрачається близько 0,19–0,52 т гумусу, залежно від типу ґрунту. Такі втрати неможливо відновити за короткий проміжок часу, а темпи їх залежать від рівня інтенсифікації землеробства [7, с. 36]. На основі даних агрохімічного обстеження ґрунтів за період 1986–2010 рр. (з V–IX тури) проаналізовано динаміку вмісту гумусу в ґрунтах України при їх довготривалому використанні у сільськогосподарському виробництві.

Співставивши дані щодо вмісту гумусу з показниками обсягів внесення органічних добрив, було виявлено певну залежність між цими змінними (рис. 1).

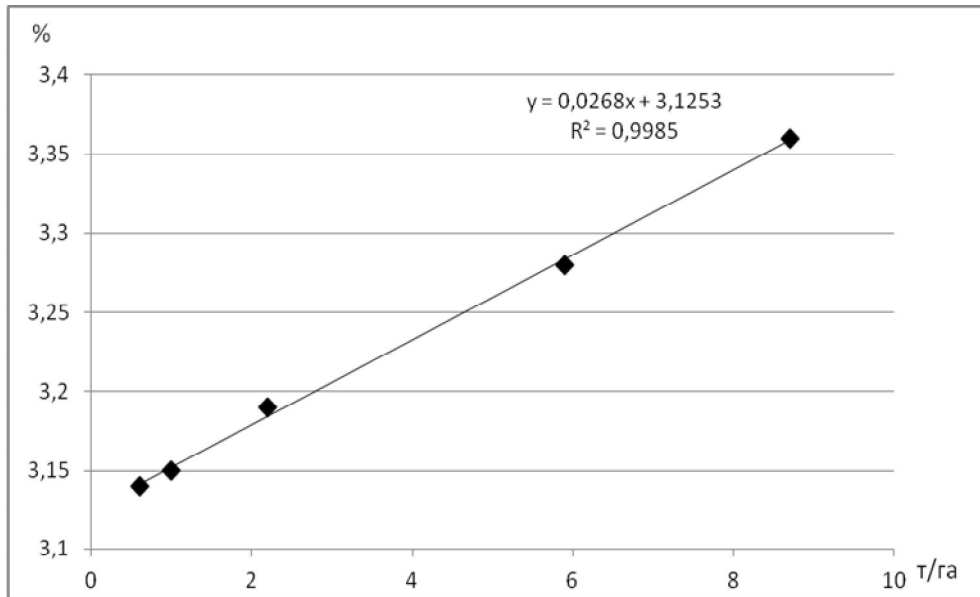
Рис. 1. Залежність вмісту гумусу від обсягів внесення органічних добрив

Джерело: власні розрахунки за даними Центрдержжодючості та Держстату.

За допомогою кореляційно-регресійного аналізу нами була встановлена пряма залежність вмісту гумусу від кількості внесених органічних добрив

$$y = 0,0268 * x + 3,1253 \quad (1)$$

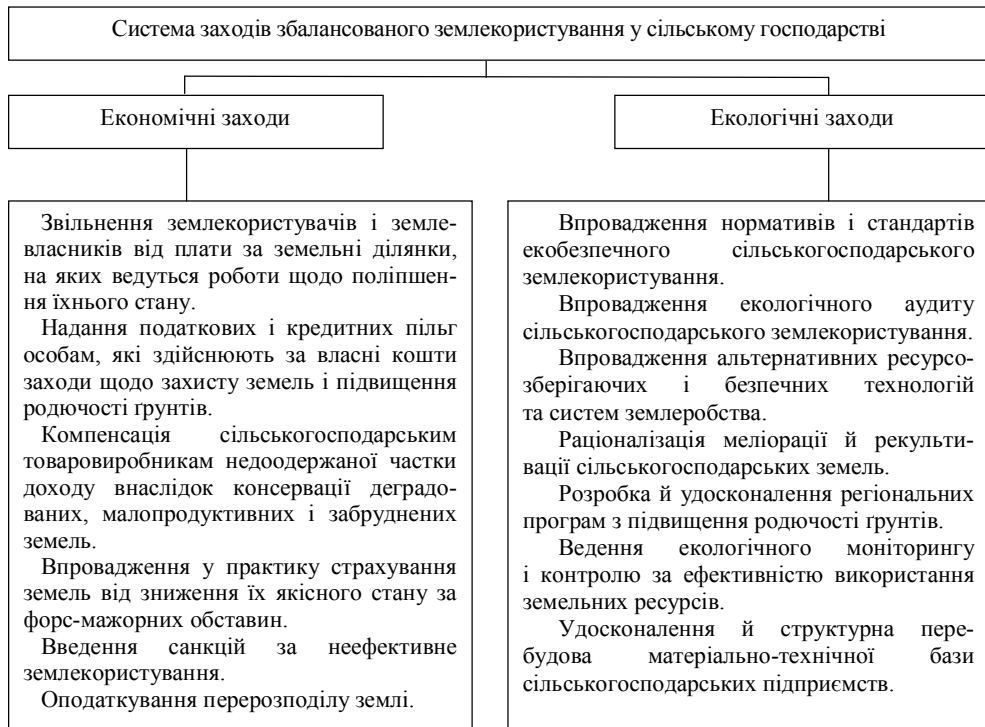
Коефіцієнт кореляції (0,9992) показує сильний зв'язок і пряму залежність (рис. 2). Коефіцієнт детермінації (0,9985) показує, що 99 % випадків усіх змін вмісту гумусу пов'язані зі зміною обсягів внесення органічних добрив, іншими словами, точність добору рівняння регресії – висока. На рис. 2 наведено точковий графік і теоретичну лінію регресії при прямолінійній кореляції між вмістом гумусу та обсягами внесення органічних добрив. Лінійна регресія показує (з імовірністю 99,85 %), що збільшення обсягів внесення органічних добрив на 1 т/га відповідає збільшенню вмісту гумусу в ґрунті на 0,0268 %. Це дає можливість прогнозувати зміну вмісту гумусу в залежності від обсягів внесення органічних добрив.

Рис. 2. Кореляційна залежність вмісту гумусу від обсягів внесення органічних добрив

Джерело: власні розрахунки.

У процесі земельної реформи було здійснено перехід до різних форм земельної власності і проведено безкоштовний перерозподіл землі на користь громадян. Проте, в країні на сьогодні ще немає повного кадастру земель. Хоча кадастр земельних ресурсів є інформаційною базою для ведення землеустрою, регулювання земельних відносин, оподаткування та інвестицій з метою збалансованого використання земель [9, с. 7]. Враховуючи умови діючої системи земельних відносин, способи використання земельних ресурсів пропонуємо такі еколого-економічні заходи щодо формування збалансованого сільськогосподарського землекористування (рис. 3).

Рис. 3. Економіко-екологічні заходи щодо збалансованого сільськогосподарського землекористування

Джерело: власні дослідження.

Наведені екологічні та економічні заходи формування збалансованого сільськогосподарського землекористування повинні враховувати специфіку місцевих ґрунтово-кліматичних особливостей і регіональну спеціалізацію сільського господарства. Екологічність та економічність як найважливіші показники господарської діяльності повинні враховуватися у всіх аспектах й на всіх стадіях формування матеріально-технічної та біоресурсної бази агропромислових комплексів.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Доведено, що основною причиною виникнення низки проблем у системі сільськогосподарського землекористування є трансформація земельних відносин в Україні до ринкового типу при відсутності ефективних механізмів реформування. У процесі реформування земельних відносин виникли такі еколого-економічні проблеми сільськогосподарського землекористування: правова невизначеність регулювання землекористування через відсутність механізмів зонування; скорочення площі сільськогосподарських угідь, якими користуються товаровиробники; зростаюча парцеляція сільськогосподарських

угідь в результаті паювання; порушення екологічно допустимого співвідношення площ ріллі; деградація і забруднення ґрунтів; відсутність економічних стимулів і санкцій в якості ефективних важелів управління землекористуванням; недосконалість земельного законодавства та інфраструктури ринку земель сільськогосподарського призначення; відсутність землевпорядних робіт із раціоналізації землекористування та охорони земель.

У свою чергу, організація землекористування являє собою комплексну систему заходів і забезпечує вирішення правових, соціально-економічних, технологічних, організаційно-територіальних і екологічних завдань у системі земельних відносин. У зв'язку з цим, перехід до нового виду господарювання повинен здійснюватися при ретельному еколого-економічному обґрунтуванні, без нанесення збитку сільськогосподарським підприємствам. Основною умовою такого переходу повинні стати не тільки вимога обов'язкового збереження родючості ґрунтів, поліпшення екологічної ситуації, але і збалансований розвиток економіки сільського господарства.

Література

---

1. Державний земельний кадастр України (станом на 1 січня 2012 року): [збірник аналітичних матеріалів]. – К.: Державне агентство земельних ресурсів України, 2012. – 117 с.
  2. Лазарева О. В. Методичні аспекти формування економіко-екологічного механізму управління землекористуванням / О. В. Лазарева // Економіка АПК. – 2006. – № 12. – С. 62–65.
  3. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році: [аналітична доповідь]. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, LAT & K. – 2012. – 258 с.
  4. Пилипенко О. О. Економічний механізм екологізації землекористування / О. О. Пилипенко // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С. 104–107.
  5. Про земельну реформу : Постанова ВР УРСР // Голос України. – 1991. – № 7. – 11 січня.
  6. Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні: [аналітична доповідь]. – К.: НІСД, 2011. – 29 с.
  7. Русан В. М. Економіко-екологічний механізм раціонального сільськогосподарського землекористування / В. М. Русан // Економіка АПК. – 2006. – № 4. – С. 31–37.
  8. Сільське господарство України: стат. щоріч. за 2011 рік / за заг. кер. Н. С. Власенко; Держстат України. – К., 2012. – 386 с.
  9. Третьяк А. М. Зміна пріоритетів земельної реформи у зв'язку з удосконаленням економічних відносин власності на землю / А. М. Третьяк // Вісник аграрної науки. – 2008. – № 2. – С. 5–10.
  10. Федоров М. М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4–18.
-